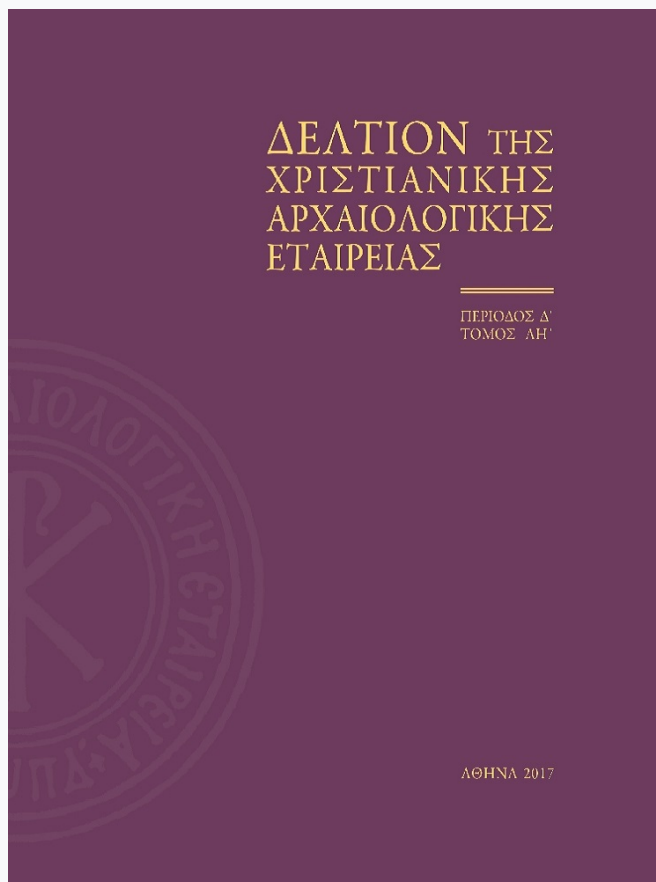

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 38 (2017)

Δελτίον ΧΑΕ 38 (2017), Περίοδος Δ'

Ένα βυζαντινό οικοδομικό συνεργείο στην περιοχή του Σοφικού Κορινθίας

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS)

doi: [10.12681/dchae.14215](https://doi.org/10.12681/dchae.14215)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS) Μ. (2017). Ένα βυζαντινό οικοδομικό συνεργείο στην περιοχή του Σοφικού Κορινθίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 38, 125–146. <https://doi.org/10.12681/dchae.14215>

Μιχάλης Κάππας

ΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΝΕΡΓΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΣΟΦΙΚΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

στον δάσκαλό μου Γιώργο Βελένη

Στο κεφαλοχώρι του Σοφικού Κορινθίας σώζεται ένα εξαιρετικού ενδιαφέροντος μνημειακό σύνολο που προσφέρεται για τη διατύπωση σκέψεων πάνω στο δυσεπίλυτο ζήτημα της διάκρισης των στοιχείων της αρχιτεκτονικής του 13ου από εκείνα του 12ου αιώνα. Συνίσταται από πέντε, τουλάχιστον, εκκλησίες στις παρυφές του οικισμού. Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στην πληρέστερη παρουσίαση εκείνων των κατασκευαστικών και μορφολογικών στοιχείων που τεκμηριώνουν τη στενή σχέση του συγκεκριμένου μνημειακού συνόλου και ενισχύουν τη χρονολόγησή του εντός της 13ης εκατονταετίας. Εξετάζονται επιμέρους μορφολογικά στοιχεία ως προς τον τρόπο διαμόρφωσης των τρούλων, των παραθύρων και των ψευδοπαραθύρων, καθώς επίσης και ως προς τον τρόπο προσαρμογής των αγγείων στις όψεις των εκκλησιών της περιοχής του Σοφικού, και γίνονται συγκρίσεις με άλλα μνημεία από τον νότιο ελλαδικό χώρο.

In the large village of Sofiko, Korinthia, an exceptionally interesting group of monuments survives which is appropriate for consideration of the thorny issue of distinguishing thirteenth-century from twelfth-century architectural elements. It includes at least five churches on the outskirts of the village. This article aims to offer a fuller presentation of those construction and morphological elements which document the close relationship of this particular monumental group and lend support to its dating in the thirteenth century. Individual morphological elements are examined in the construction of domes, windows and pseudo-windows, and in the way ceramic vessels are immured on the facades of the churches in the region with comparisons to other monuments from southern Greece.

Λέξεις κλειδιά

13ος αιώνας, αρχιτεκτονική, ψευδοπαράθυρα, εντοιχισμένα αγγεία, Πελοπόννησος, Σοφικό.

Keywords

13th century; architecture; pseudo-window; immured vessels; Peloponnese; Sofiko.

Η δημοσίευση το 2001 του μνημειώδους έργου με τίτλο *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα* από τους Χαράλαμπο και Λασκαρίνα Μπούρα¹ πυροδότησε

μια συζήτηση που βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη: συνιστά η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το τέλος του αρχιτεκτονικού ρεύματος που προσδιορίζεται με τον όρο «ελλαδική σχολή»; Και, αν όχι, ποια είναι τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής που αναπτύσσεται στον νότιο ελλαδικό χώρο μετά τις γεωπολιτικές

* Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. mgkappa@yahoo.gr

** Μια προκαταρκτική παρουσίαση του θέματος πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα στο Έβδομο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος 11-18 Σεπτεμβρίου 2005, Πρόγραμμα, Αθήνα 2005, 16.

¹ Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

μεταβολές που επέφερε η άλωση της Κωνσταντινούπολης τον Απρίλιο του 1204;

Στην επαναξιολόγηση του απειράριθμου μνημειακού αποθέματος της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου καταλυτικά λειτούργησε η ευρεία αποδοχή της αναχρονολόγησης δύο κομβικών μνημείων: της Κοίμησης στον Μέριμπακα Αργολίδα² και της Καθολικής στη Γαστούνη της Ηλείας³. Άλλοτε ορόσημα της ελλαδικής αρχιτεκτονικής κατά τη 12η εκατονταετία, τοποθετούνται πλέον, σχεδόν ομόθυμα, στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα. Έκτοτε, ακολούθησαν και άλλες ανάλογες αναχρονολογήσεις εκκλησιών από τον βασικό κατάλογο του 12ου αιώνα⁴, με τις οποίες έγινε

ακόμη πιο κατανοητό ότι η οριστική χρονολόγηση αρκετών μνημείων που, μέχρι πρότινος, αποδίδονταν στη μνημειακή παραγωγή της ύστερης εποχής των Κομνηνών και της βραχυβίας δυναστείας των Αγγέλων, παραμένει ανοιχτή.

Στο κεφαλοχώρι του Σοφικού Κορινθίας⁵ σώζεται ένα εξαιρετικού ενδιαφέροντος μνημειακό σύνολο που προσφέρεται για τη διατύπωση σκέψεων πάνω στο δυσεπίλυτο ζήτημα της διάκρισης των στοιχείων του 13ου από εκείνα του 12ου αιώνα⁶. Συνίσταται από πέντε, τουλάχιστον, εκκλησίες στις παρυφές του οικισμού: η Κοίμηση, καθολικό μικρής μονής (Εικ. 1, 3), και οι Ταξιάρχες στη θέση Λαρίσι (Εικ. 2, 4) ανήκουν τυπολογικά στη δικιόνια παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου⁷. Ο Άγιος Αντώνιος⁸ (Εικ. 5) και η Υπαπαντή⁹ (Εικ. 6), μονόχωροι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με άνισα πλάτη κεραιών, έχουν υποστεί αρκετές μετασκευές στη μακροαίωνη ιστορία τους, ενώ

² M. L. Coulson, *The Church of Merbaka. Cultural Diversity and Integration in the 13th Century Peloponnese* (διδασκαρική διατριβή), Courtauld Institute of Art University of London, 2002. Βλ., επίσης, G. Sanders, «Three Peloponnesian Churches and Their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean», *Recherches sur la céramique byzantine, Actes du Colloque organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Strasbourg, Athènes 8-10 avril 1987*, V. Déroche – J.-M. Spieser (επιμ.), Παρίσι 1989, 189-199. Μπούρας – Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 332-333 και Ch. Bouras, «The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century Byzantine Architecture», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. A. E. Laiou – R. P. Mottahedeh, Washington, D.C. 2001, 250-25. Σ. Καλοπίση-Βέροτη, «Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα», *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τετάρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών, 9-12 Μαΐου 2004*, Αθήνα 2007, 67. A. Papalexandrou, «The Architectural Layering of the History in the Medieval Morea, Monuments, Memory, and Fragments of the Past», Sh. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea, Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, D.C. 2013, 29-35. G. Sanders, «William of Moerbeke's Church at Merbakas: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements», *Hesperia* 84/3 (July – September 2015), 583-626. Για την παλαιότερη άποψη σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού στον 12ο αιώνα, βλ. G. Hadji-Minaglou, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Παρίσι 1992.

³ Δ. Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 63-77.

⁴ Παντάνασσα Γερούμνας: Α. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερούμνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών», *Σύμμεικτα* 16 (2005), 357-367· εκκλησίες Κάμπου Μεγάρων: Ι. Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες στον Κάμπο των Μεγάρων*, Αθήνα 2007· Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι, Ταξιάρχης

Καρυστίας, Άγιος Νικόλαος στον Έξαρχο: Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 127-139, κυρίως σημ. 25 και 33· Μεταμόρφωση στα Ταρσινά: Μ. Κάππας – Γ. Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 66 σημ. 24· σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί Σαλαμίνας: Κάππας – Φουστέρης, στο ίδιο, σημ. 27· Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα: Κάππας – Φουστέρης, στο ίδιο, σημ. 28· καθολικό μονής Βλαχερνών Γλαρέντζας: Δ. Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο* (διδασκαρική διατριβή), ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2006, 144-186· Άγιος Δημήτριος Ήλιδος: Αθανασούλης, στο ίδιο, 201-212· Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας: Αθανασούλης, στο ίδιο, 333-370 κ.α. Βλ., επίσης, Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Βιβλιοκρισίες: Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002», *Μνημείο και Περιβάλλον* 8 (2004), 168-172.

⁵ Αν. Ορλάνδος, «Ναοί της Ανατολικής Κορινθίας», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 53-98.

⁶ Για τη δυσκολία διάκρισης των μνημείων του όψιμου 12ου από εκείνα του 13ου αιώνα, βλ. Μπούρας – Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 329-338.

⁷ Ορλάνδος, «Ναοί Ανατολικής Κορινθίας», ό.π. (υποσημ. 5), 56-67, 70-74 αντίστοιχα.

⁸ Στο ίδιο, 69, εικ. 16, 18. Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 65-67, εικ. 5-10.

⁹ Ορλάνδος, «Ναοί Ανατολικής Κορινθίας», ό.π. (υποσημ. 5), 69, εικ. 15, 17. Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 61-65, εικ. 1, 2.

η Αγία Τριάδα¹⁰, σταυρεπίστεγος ναός της Α1 κατηγορίας, σύμφωνα με την ομαδοποίηση του Α. Ορλάνδου, σώζεται σε άψογη κατάσταση (Εικ. 7). Από τα πέντε μνημεία του Σοφικού η Κοίμηση και οι Ταξιάρχες περιλαμβάνονται στον κατάλογο των εκκλησιών του 12ου αιώνα, τον οποίο συνέταξαν ο Χαράλαμπος και η Λασκαρίνα Μπούρα¹¹.

Σε πρόσφατη δημοσίευση του Γιώργου Φουστέρη, σε συνεργασία με τον γράφοντα¹², επαναπροσδιορίστηκε η χρονολόγηση του Αγίου Αντωνίου και της Υπαπαντής, μετατέθηκε η χρονολόγηση της Κοίμησης και των Ταξιάρχων από τα τέλη του 12ου στα μέσα περίπου του 13ου αιώνα¹³ και, κυρίως, προτάθηκε η απόδοση των περισσότερων από τα μνημεία της περιοχής στη δράση ενός τοπικού οικοδομικού συνεργείου μέσα στο χρονικό φάσμα μίας ή δύο γενεών¹⁴.

Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στην πληρέστερη παρουσίαση εκείνων των κατασκευαστικών και μορφολογικών στοιχείων που τεκμηριώνουν τη στενή σχέση του συγκεκριμένου μνημειακού συνόλου και ενισχύουν τη χρονολόγησή του εντός της 13ης εκατονταετίας. Αφιερώνεται στον δάσκαλό μου, καθηγητή Γιώργο Βελένη, με αφορμή τα εβδομηκοστά πέμπτα γενέθλιά του η συμβολή του τόσο στον επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης των μνημείων του Σοφικού όσο και στην κατανόηση των τυπολογικών ιδιοτυπιών τους υπήρξε καθοριστική και εμπεδώθηκε μέσα από μακρές, μεταμεσονύκτιες συζητήσεις στο φιλόξενο «γραφείο-σπουδαστήριο Βελένη», επί της οδού Σοφούλη, στη Θεσσαλονίκη.

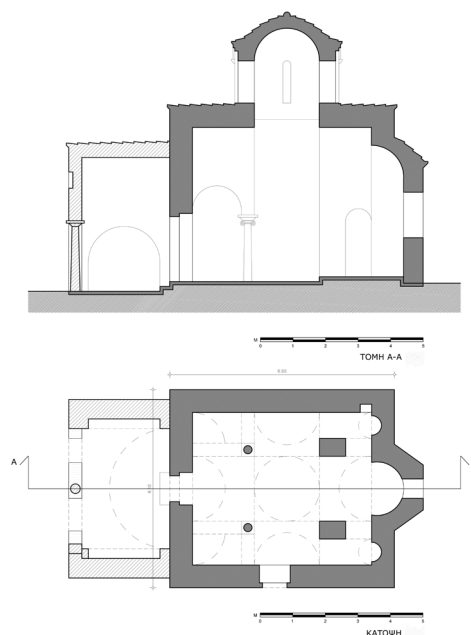
¹⁰ Ορλάνδος, «Ναοὶ Ἀνατολικῆς Κορινθίας», ό.π. (υποσημ. 5), 74-80, εικ. 25, 26. H. M. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, II, Amsterdam 1990, 233.

¹¹ Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλληδικὴ ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 304-307.

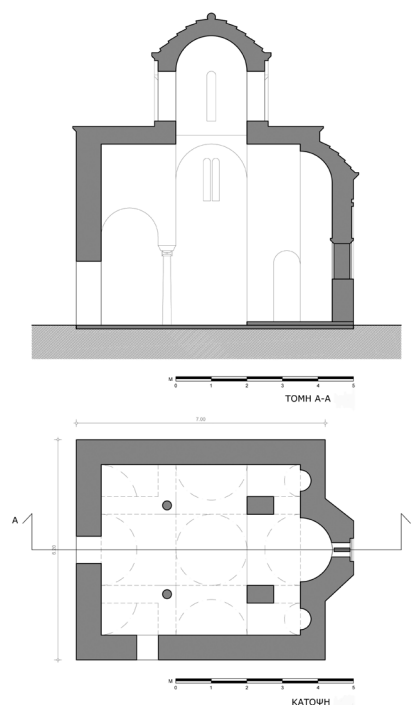
¹² Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 61-72. Βλ., επίσης, *24ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2004)*, 44-45.

¹³ Χρονολόγηση των δύο δικιόνιων σταυροειδῶν εγγεγραμμένων ναών του Σοφικού (Ταξιάρχες, Κοίμηση) στον 13ο αιώνα είχε προτείνει σε άρθρο του και ο Α. Bon («Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ορλάνδου*, Γ', Αθήνα 1966, 89-90), την οποία αντέκρουσε με ιστορικά κυρίως επιχειρήματα ο Γ. Γριτσόπουλος (*Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας Φανερωμένης Χιλιομοδίου*, Αθήνα 1996, 61-63).

¹⁴ Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 67-71.

Εικ. 1. Σοφικό Κορινθίας, Κοίμηση της Θεοτόκου. Κάτοψη και τομή κατά μήκος (ανασχεδίαση με βάση τον Αv. Ορλάνδο).

Εικ. 2. Σοφικό Κορινθίας, Ταξιάρχες στη θέση Λαοίσι. Κάτοψη και τομή κατά μήκος (ανασχεδίαση με βάση τον Αv. Ορλάνδο).

Εικ. 3. Σοφικό Κορινθίας, Κοίμηση της Θεοτόκου. Αποψη από τα νοτιοανατολικά (2004).

Εικ. 4. Σοφικό Κορινθίας, Ταξιδάρχεις στη θέση Λαρίσι. Αποψη από τα νοτιοανατολικά (2005) (βλ. και Εικ. 8).

Εικ. 5. Σοφικό Κορινθίας, Άγιος Αντώνιος. Άποψη από τα νοτιοανατολικά (2004).

Εικ. 6. Σοφικό Κορινθίας, Υπαπαντή. Άποψη από τα βορειοανατολικά (2002).

Εικ. 7. Σοφικό Κορινθίας, Αγία Τριάδα. Αποψη από τα νοτιοανατολικά (2005).

Τρόπος διαμόρφωσης των παραθύρων

Ο αισθητικά άρτιος τρούλος των Ταξιαρχών στο Λαρίσι ανήκει σε μια ιδιόμορφη παραλλαγή τρούλων με ενδομημένους τους κιονίσκους στις ακμές του οκτάπλευρου τυμπάνου¹⁵ (Εικ. 8). Στη νότια πλευρά του ανοίγεται μονόλοβο τοξωτό παράθυρο· οι υπόλοιπες όψεις του διαρθρώνονται με τυφλά αψιδώματα, που απομμιούνται παράθυρα. Οι σταθμοί τους είναι δομημένοι με εναλλασσόμενες πώρινες λιθοπλίνθους και μονές σειρές πλίνθων, ενώ τα τόξα τους είναι πλίνθινα, οριοθετημένα στο εξωράχιό τους με οδοντωτή ταινία. Με μια πρώτη ματιά, λοιπόν, ο τρούλος της εκκλησίας των Ταξιαρχών φαίνεται να συνιστά τυπικό παράδειγμα της ώριμης ελλαδικής αρχιτεκτονικής του όψιμου 12ου αιώνα· είναι όμως έτσι τα πράγματα;

Σε ορισμένα από τα αψιδώματα του τρούλου εφαρμόστηκε μια σπάνια κατασκευαστική λεπτομέρεια: τα τύμπανά τους δεν αφέθηκαν ακάλυπτα, όπως

συνηθίζεται σε αντίστοιχες περιπτώσεις, αλλά επενδύθηκαν με τρεις, κατακόρυφα διατεταγμένες, πλίνθους. Ο συγκεκριμένος χειρισμός αποβλέπει προφανώς στην αξιοποίηση της χρωματικής εναλλαγής ανάμεσα στις κόκκινες πλίνθους και τους κιτρινωπούς ορθογωνισμένους πωρόλιθους, και αφήνει να διαφανεί η φιλόκαλη διάθεση του πρωτομάστορα που είχε την ευθύνη για την κατασκευή του ναού. Το επενδυτικό υλικό έχει σωθεί σε ελάχιστα αψιδώματα, ορατά παραμένουν, ωστόσο, τα αποτυπώματα από τη στερέωσή του.

Η ίδια λύση εφαρμόστηκε με πανομοιότυπο τρόπο και στο ψευδοπαράθυρο που διαρθρώνει το βόρειο τύμπανο της εγκάρσιας κεραίας του γειτονικού σταυροεπίστεγου ναού της Αγίας Τριάδας, που με σχετική βεβαιότητα τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα¹⁶ (Εικ. 9). Εδώ το επενδυτικό υλικό ποικίλλει: οι δύο ανώτερες πλάκες είναι λίθινες, κόκκινης απόχρωσης, που δίνουν την εντύπωση πλίνθων. Κανονική πλίνθος έχει χρησιμοποιηθεί μόνο στο κατώτερο τμήμα του τυμπάνου.

¹⁵ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μία ιδιότυπη μορφή οκτάπλευρου τρούλου», *Φίλιον Δώρημα εις τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), 233-236.

¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σημ. 10.

Εικ. 8. Σοφικό Κορινθίας, Ταξιάρχες. Αποψη του τρούλου από τα νοτιο-ανατολικά (2012) (λεπτομέρεια της Εικ. 4).

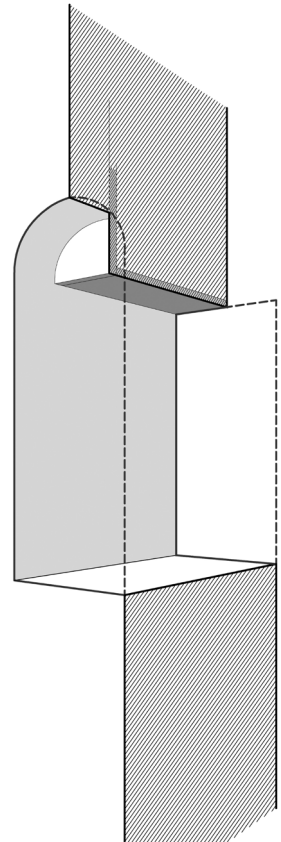

Εικ. 9. Σοφικό Κορινθίας, Αγία Τριάδα. Βόρεια όψη, το ψευδοπαράθυρο (2002).

Εικ. 10. Καστάνια Μεσσηνιακής Μάνης, Αι Στράτηγος στη θέση Νικόκαστρο. Νότια όψη (2010).

Εικ. 11. Σοφικό Κορινθίας, Αγία Τριάδα. Νότια όψη, το παράθυρο εξωτερικά και εσωτερικά (2002). Εικ. 12. Σκαρίφημα τυπικού παραθύρου μνημείων Σοφικού.

Τυφλά αφιδώματα παρόμοιας μορφής, που απομυούνται παράθυρα, γνώρισαν, καθώς φαίνεται, ευρεία διάδοση στα μνημεία του Σοφικού. Άλλοτε διαρθρώνουν τα τύμπανα των τρούλων τους, όπως στην Κοίμηση, την Υπαπαντή, αλλά και στον αλλοιωμένο από μεταγενέστερες επεμβάσεις τρούλο του Αγίου Αντωνίου, και άλλοτε διακοσμούν τα τύμπανα των αετωμάτων των σταυρικών τους σκελών, όπως λ.χ. στη βόρεια πλευρά του ναού της Υπαπαντής. Στις προαναφερθείσες όμως περιπτώσεις η κακή κατάσταση διατήρησης των αφιδωμάτων αφενός και η ύπαρξη νεότερων επιχρισμάτων αφετέρου εμποδίζουν την εξακρίβωση της χρήσης ή μη επενδυτικού υλικού.

Παρόμοιας σύλληψης δίλοβα ψευδοπαράθυρα διαμορφώνονται για λόγους σύνθεσης των όψεων και στη νότια πλευρά της στοάς που πλαισιώνει τον ερειπωμένο σταυρεπίστεγο ναό του Άι Στράτηγου, στη θέση Νικόαστρο της Μεγάλης Καστάνιας, στη Μεσσηνιακή

Μάνη¹⁷ (Εικ. 10). Η ανέγερση της στοάς, που σε μεταγενέστερη εποχή μετασκευάστηκε σε παρεκκλήσι, τοποθετείται, βάσει μορφολογικών και κατασκευαστικών κριτηρίων, λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, εποχή που φιλοτεχνήθηκαν και οι τοιχογραφίες της. Και στην περίπτωση αυτή τα τύμπανα των τυφλών λοβών επενδύονταν με πλίνθους, ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται *in situ*.

Μία ακόμη ασυνήθιστη κατασκευαστική λεπτομέρεια, αυτή τη φορά στον τρόπο διαμόρφωσης των παραθύρων, μονόλοβων ή δίλοβων, μπορεί να αξιοποιηθεί στον επιχειρούμενο εδώ επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης των εκκλησιών του Σοφικού· ενώ εξωτερικά είναι τοξωτά, εσωτερικά, με μια ιδιότυπη λύση,

¹⁷ Ν. Δρανδάκης, «Έρευναί εις τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην», ΠΑΕ 1976, 230-234. Μ. Κάππας, «Οι Φράγγοι στη Μεσσηνία (1204-1460)», Μεσσηνία, Τόπος-Χρόνος-Άνθρωποι, Αθήνα 2007, 156.

Εικ. 13. Σοφικό Κορινθίας, Ταξιαρχες, Νότιο δίλοβο παράθυρο (2004).

Εικ. 14. Σοφικό Κορινθίας, Κοίμηση της Θεοτόκου, Νότια όψη, δίλοβο παράθυρο (2004).

το σχήμα τους μετατρέπεται σε ορθογώνιο (Εικ. 11). Τούτο επιτυγχάνεται με τον εξής τρόπο: πίσω ακριβώς από τα τόξα των παραθύρων λεπτές λίθινες ή πώρινες πλάκες τοποθετούνται κατακόρυφα σφραγίζοντας τα καμπύλα τμήματα των λοβών (Εικ. 12). Τα ανώφλια, στην εσωτερική παρειά των ανοιγμάτων, διαμορφώνονται με οριζόντια τοποθετημένες πλάκες στη στάθμη γένεσης των τόξων, έτσι που τελικά το παράθυρο να προσλαμβάνει εσωτερικά ορθογώνιο σχήμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις αντί για λίθινες έχουν χρησιμοποιηθεί μαρμαρίνες πλάκες ή ακέραιες πλίνθοι.

Η ιδιότυπη αυτή λύση εφαρμόζεται πανομοιότυπα στο νότιο δίλοβο παράθυρο των Ταξιαρχών (Εικ. 13), στα δύο δίλοβα παράθυρα της Κοίμησης (Εικ. 14, 15), στο μοναδικό νότιο παράθυρο του κυλινδρικού τρούλου της Υπαπαντής, στο παράθυρο του νότιου σταυρικού

σκέλους του ίδιου ναού, καθώς επίσης και στα δύο παράθυρα του σταυρεπίστεγου ναού της Αγίας Τριάδας, στο νότιο (Εικ. 7) και σε εκείνο του ιερού βήματος. Παρόμοια μορφή είχε πιθανώς και το αλλοιωμένο από μεταγενέστερες επεμβάσεις φωτιστικό άνοιγμα στον άξονα του νότιου σταυρικού σκέλους του Αγίου Αντωνίου.

Ο συγκεκριμένος τρόπος διαμόρφωσης παραθύρων, ανοίκειος εν γένει στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο ειδικότερου σχολιασμού¹⁸. Φαίνεται ότι κάνει την εμφάνισή

¹⁸ Για μια σύντομη αναφορά σε παράθυρα αυτού του τύπου, βλ. St. Mamaloukos, «Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture», *Masons at Work, Architecture and Construction in the Pre-Modern World* (30 March - 1 April

Εικ. 15. Σοφικό Κορινθίας, Κοίμηση της Θεοτόκου. Βόρεια όψη, δίλοβο παράθυρο (2012).

του στον ελλαδικό χώρο μετά τα τέλη του 12ου αιώνα και υπαγορεύτηκε προφανώς από μια προσπάθεια απλοποίησης του τρόπου προσαρμογής φραγμάτων στα παράθυρα, η οποία, ωστόσο, δεν φαίνεται να προσέλαβε ευρεία διάδοση.

Το παράδειγμα που παρουσιάζει την πλησιέστερη μορφολογική συνάφεια με τα παράθυρα των εκκλησιών του Σοφικού, βρίσκεται μερικά χιλιόμετρα δυτικά της Κορίνθου. Πρόκειται για την εκκλησία του Σωτήρα στα Ταρσινά, που, αν και είχε παλιότερα ενταχθεί στη μνημειακή παραγωγή του 12ου αιώνα¹⁹,

2012), Center for Ancient Studies, University of Pennsylvania, Philadelphia 2012, 31-32, εικ. 40, ηλεκτρονική πρόσβαση: www.sas.upenn.edu/ancient/masons/mamaloukos.pdf.

¹⁹ Μπούρας – Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1),

η χρονολόγησή της θα πρέπει μάλλον να μετατεθεί κατά μερικές δεκαετίες εντός του 13ου αιώνα²⁰ (Εικ. 16). Στην προκειμένη περίπτωση, το νότιο δίλοβο παράθυρο συνδυάζει εξωτερικά την τυπική τοξωτή μορφή, ενώ εσωτερικά μετατρέπεται σε ορθογώνιο, όπως ακριβώς και στα παράθυρα των εκκλησιών του Σοφικού. Παρεμφερείς πειραματισμοί αναγνωρίζονται και στο νότιο δίλοβο παράθυρο του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Γυμνού της Εύβοιας, σταυρεπίστεγο ναό της Α1 παραλλαγής, των τελευταίων δεκαετιών του 13ου αιώνα²¹. Παρόμοιες λύσεις διαπιστώνονται, επίσης, στον ομοιότυπο ναό των Αγίων Αναργύρων Αγιονορίου²² (Εικ. 17) και στο τρουλαίο παρεκκλήσι του Παλαιομοναστηρίου της μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας²³ (Εικ. 18), μνημεία αμφότερα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αν και αρκετά οψιμότερα από τις εκκλησίες του Σοφικού· τα μονόλοβα παράθυρά τους επιστέφονται με ψευδοτόξο, λαξευμένο μόνο στην εξωτερική όψη του πωρόλιθου, ο οποίος εσωτερικά διατηρεί το ορθογώνιο σχήμα του. Σε ένα ακόμη ανάλογο παράδειγμα από την Εύβοια, στην εκκλησία της Κοίμησης στις Σπηλιές, που χρονολογείται λίγο πριν από το 1311, τα ανοίγματα του τρίλοβου παραθύρου της αφίδας είναι ουσιαστικά ορθογώνια, παρόλο που επιστέφονται, για καθαρά διακοσμητικούς λόγους, με ψευδοτόξα λαξευμένα σε μονολιθική λίθινη πλάκα²⁴.

312-313, όπου και συγκέντρωση βιβλιογραφίας για το μνημείο.

²⁰ Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 70-71.

²¹ Γ. Δημητροκάλλης, «Ο Άγιος Γεώργιος Γυμνού Εύβοιας», *Τεχνικά Χρονικά* 41 (Μάρτιος 1964), 31-37. Küpper, *Dachtranseptkirche*, ό.π. (υποσημ. 10), II, 120.

²² Ν. Δρανδάκης – Β. Κατσαρός, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Άγιονορίου», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988) 233-252. Μ. Σ. Κορδώσης, «Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα τής περιοχής», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988), 219-226. Küpper, *Dachtranseptkirche*, ό.π. (υποσημ. 10), II, 15.

²³ Το σημαντικό αυτό μνημείο παραμένει αδημοσίευτο, βλ. Α. Κουμούση – Α. Μουτζάλη, «Παλαιά μονή Ταξιαρχών, Ασκητήριο Οσίου Λεοντίου», Μ. Γεωργοπούλου-Βέργα (επιμ.), *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, Αθήνα 2006, 54-59.

²⁴ Αρχιμανδρίτης Ιωάννης Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Εύβοιας*, Αθήνα 1971, 124-129, πίν. 95. Μ. Emmanuel, «Die Fresken der Gottesmutter-Hodegetria-Kirche in Spelies auf der Insel Euboia (1311). Bemerkungen zu Ikonographie und Stil», *BZ* 83 (1990), 451-467. St. Mamaloukos, «Observations on the Doors and Windows», ό.π. (υποσημ. 18), εικ. 40.

Εικ. 16. Ταρσινά Κορινθίας, Μεταμόρφωση. Άποψη από τα βορειοανατολικά (2004).

Η κατασκευή των παραθύρων με τον τρόπο που μόλις περιγράψαμε, παρουσιάζει μια εγγενή πολυπλοκότητα. Ειδικά η περίπτωση των μνημείων του Σοφικού, συνιστά, τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα, την πιο εξεζητημένη εκδοχή ανάλογων εφαρμογών, κάτι που καθιστά ιδιαιτέρως δυσχερή την πιστή αντιγραφή τους, μόνο μέσω απλής παρατήρησης, ενισχύοντας το ενδεχόμενο της απόδοσης του συνόλου των μνημείων της περιοχής στη δράση του ίδιου οικοδομικού συνεργείου.

Δύο παράθυρα παρόμοιας μορφής επισημάνθηκαν πρόσφατα σε ισάριθμα αδημοσίευτα μνημεία όχι μακριά από το Σοφικό, ευρύνοντας τα όρια διάδοσης ανάλογων πειραματισμών²⁵. Πρόκειται για έναν ανώνυμο σταυρεπίστεγο ναό στο Ρυτό, κοντά στα Αθήκια, και τον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της Παναγίας στη μεγαλύτερη νησίδα του συμπλέγματος των Αλκυονίδων στον Κορινθιακό κόλπο, κτίσμα που πιθανώς ανάγεται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

²⁵ Ευχαριστώ τον Δημήτρη Αθανασούλη, προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, για την υπόδειξη των συγκεκριμένων μνημείων.

Εικ. 17. Αγιονόρι Κορινθίας, Άγιοι Ανάργυροι. Νότια όψη, μονόλοβο παράθυρο (2004).

Εικ. 18. Μονή Ταξιαρχών Αιγαλείας, Παλαιομονάστηρο. Ο τρούλος του νότιου παρεκκλησίου (2004).

Μονολιθικές τοξωτές επιστέψεις

Η σταδιακή αποκρυστάλλωση των ιδιόμορφων παραθύρων, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω, δεν θα μπορούσε να είχε λάβει χώρα πριν από την καθιέρωση της χρήσης μονολιθικών τόξων στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική του νότιου ελλαδικού χώρου. Οι μονολιθικές τοξωτές επιστέψεις, τις οποίες ο αείμνηστος Χαράλαμπος Μπούρας περιγράφει αναλυτικά ως «ψευδοτόξα λαξευμένα επί μονολιθικών πωρολίθων που λειτουργούν ως αμφιέριστες δοκοί»²⁶, κάνουν την εμφάνισή τους σε μνημεία της νότιας Ελλάδας κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα και συνδέονται με τη βαθμιαία πρόοδο της λιθοξοϊκής, ενώ η χρήση τους παγιώνεται σε κτήρια του επόμενου αιώνα. Ορισμένα, μάλιστα, οικοδομικά συνεργεία φαίνεται πως συνήθιζαν να επαναλαμβάνουν τα εξωτερικά μορφολογικά στοιχεία των ανοιγμάτων και στις εσωτερικές παρειές των τοιχοποιιών, χειρισμός που παρουσιάζει ευρύτερη γεωγραφική διασπορά, με μικρές κατά τόπους διαφοροποιήσεις²⁷.

²⁶ Μπούρας – Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 424. Βλ., επίσης, Μ. Κάππας, «Ο ναός της Παναγίας στη θέση Καρδιά της Νισύρου», *Βυζαντινά* 25 (2005), 438-440. Η κατασκευή μονολιθικών τόξων για τη γεφύρωση ανοιγμάτων ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες σπάνιες περιπτώσεις ρωμαϊκά μονολιθικά τόξα επαναχρησιμοποιήθηκαν σε θυραία ανοιγμάτων εκκλησιών του νότιου ελλαδικού χώρου κατά τον 12ο και 13ο αιώνα, όπως λ.χ. στις περιπτώσεις των θυρών του ναού της Γοργοεπηκόου στην Αθήνα (Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 158-165, εικ. 123) και της νότιας θύρας του ναού του Σωτήρα στα Μέγαρα: Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, ό.π. (υποσημ. 4), 142-143, εικ. 57.

²⁷ Σε ορισμένα παραδείγματα το πάχος της τοιχοποιίας στο σημείο διαμόρφωσης των τόξων των παραθύρων πληρώνεται με δύο παράλληλα διατεταγμένες μονολιθικές τοξωτές επιστέψεις. Τέτοια είναι η περίπτωση των παραθύρων του ναού των Ταξιάρχων στο Ελλάνιο της Αίγινας (Χ. Πέννας, *Η βυζαντινή Αίγινα*, Αθήνα 2004, 28-39) και του Αγίου Νικολάου στο Μαλαγάρι Μεγαρίδας [Μπούρας – Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 223-224]. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρεμβάλλονται τρεις πανομοιότυπες μονολιθικές τοξωτές επιστέψεις προκειμένου να καλυφθεί το συνολικό πάχος της τοιχοποιίας, όπως λ.χ. στο τρίλοβο παράθυρο της αφίδας του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου [Bouras, «The Impact», ό.π. (υποσημ. 2), 253, εικ. 10]. Σε μια τρίτη, διαφοροποιημένη κάπως εκδοχή, στο εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο της τοιχοποιίας γίνεται

Στην περίπτωση των μνημείων του Σοφικού επισημαίνονται δύο παραλλαγές μονολιθικών τόξων. Η απλούστερη εκδοχή αφορά περιπτώσεις κατά τις οποίες ένα λαξευμένο σε μονολιθικό πωρόλιθο τόξο επιστέφει μικρά ανοίγματα, είτε αυτά είναι τυφλά, όπως στην περίπτωση των αφιδωμάτων της βόρειας πλευράς και του τρούλου της Υπαπαντής, είτε αυτά είναι διαμπερή, όπως στην περίπτωση των δύο μοναδικών μεσημβρινών μονόλοβων παραθύρων του ίδιου μνημείου και του παραθύρου της αφίδας της Αγίας Τριάδας²⁸ (Εικ. 19).

χρήση μονολιθικών τόξων, ενώ το ενδιάμεσο τμήμα καλύπτει ευθύγραμμη μονολιθική πλάκα. Με τον τρόπο αυτό έχουν κατασκευαστεί τα τόξα του δίλοβου παραθύρου της κεντρικής αφίδας του Αγίου Γεωργίου στο Ακραιφνίο (Καρδίτσα) Βοιωτίας, η ανέγερση του οποίου συνδέεται με την καταστροφική για τους Φράγκους μάχη του 1311 [Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις», ό.π. (υποσημ. 2), 73].

²⁸ Ο μονολιθικός πωρόλιθος του παραθύρου της αφίδας του ναού της Αγίας Τριάδας έχει λαξευτεί σε σχήμα τόξου τόσο στο πάνω όσο και στο κάτω τμήμα του. Το ίδιο συμβαίνει και στο νότιο παράθυρο του σταυρεπίστεγου ναού του Αγίου Νικολάου Αίπειας, το οποίο εντοπίστηκε κατά την πρόσφατη ανασκαφική διερεύνηση του μνημείου, βλ. Μ. Κάππας, «Σωτήρας Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας: Αρχαιολογική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Το αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο (1ο ΑΕΠΕΑ), Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012*, υπό δημοσίευση. Ανάλογης μορφής τοξωτές μονολιθικές επιστέψεις κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα, όπως λ.χ. στο παράθυρο του βόρειου προσκτίσματος της Σαμαρίνας και στα παράθυρα του Ασωμάτου στο Κουλούμι και του Αι Στράτηγου στους Άνω Μπουλιαριούς, βλ. Α. Μέξια, *Βυζαντινή ναοδομία στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση των μεσοβυζαντινών ναών της Μέσα Μάνης* (διδακτορική διατριβή), Β', ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011, 130-133 και 152-157 αντίστοιχα. Ειδικά η τελευταία εκκλησία είχε θεωρηθεί κτίσμα των αρχών του 11ου αιώνα, ενώ στον 12ο είχε χρονολογηθεί μόνο το κιονοστήριχο προστώο της. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη παρατήρηση καταδεικνύει ότι το προστώο και ο κυρίως ναός έχουν κτιστεί ταυτόχρονα, μιας και οι κιλλίβαντες, επί των οποίων εδράζονται τα τόξα του πρώτου, είναι πακτωμένοι εξ αρχής στη δυτική όψη του νάρθηκα, ενώ και τα σφαιρικά τρίγωνα του τρουλίσκου που καλύπτει το προστώο, έχουν κτιστεί κατά την ανέγερση του δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Επιπρόσθετα, το ασυνήθιστα μεγάλο πλάτος της δυτικής θύρας του νάρθηκα δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί χωρίς την ύπαρξη του προστώου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, ενώ τα τόξα των παραθύρων του τρουλίσκου του προστώου είναι

Εικ. 19. Σοφικό Κορινθίας, Αγία Τριάδα. Παράθυρο αψίδας ιερού βήματος (2005).

Εικ. 20. Σοφικό Κορινθίας, Ταξιαρχές. Δυτική όψη, ψευδοπαράθυρο (2012).

Η δεύτερη περίπτωση αφορά μια πιο σύνθετη κατασκευαστικά λύση σε δίλοβα, αυτή τη φορά, παράθυρα ή ψευδοπαράθυρα: τόξα και πλαίσιο σκαλίζονται σε μια ολόσωμη μονολιθική πλάκα πωρόλιθου, όπου μάλιστα ακόμη και η οδοντωτή ταινία που οριοθετεί το τοξωτό πλαίσιο, δεν είναι κατασκευασμένη από πλίνθους αλλά αποδίδεται λαξευτά, για καθαρά διακοσμητικούς λόγους. Με τον τρόπο αυτό έχουν κατασκευαστεί το δυτικό δίλοβο ψευδοπαράθυρο των Ταξιαρχών (Εικ. 20) και τα δύο δίλοβα παράθυρα της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας του ναού της Κοίμησης (Εικ. 14, 15), συνηγορώντας υπέρ της στενής σχέσης μεταξύ των δύο μνημείων.

εξωτερικά αμιγώς πλίνθινα, εσωτερικά είναι κατασκευασμένα με μονολιθικά τόξα λαξευμένα σε πωρόλιθο, δηλαδή με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που είναι κατασκευασμένα και τα τόξα στα περισσότερα από τα αυθεντικά παράθυρα του κυριώς ναού. Η συνεξέταση μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων του κυριώς ναού και του προστώου καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγηση αμφοτέρων στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα, λίγο πριν από την εκτέλεση της πρώτης φάσης του ζωγραφικού διακόσμου του ναού.

Εικ. 21. Κάμπος Μεγάρων, ναός Σωτήρος Χριστού. Δίλοβο παράθυρο κεντρικής αψίδας ιερού (2005).

Μονολιθικά τύμπανα δίλοβων παραθύρων με συμφυή λαξευτά τόξα δεν είναι άγνωστα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Στην αφετηρία παρόμοιων αναζητήσεων, τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα, θα μπορούσε να τοποθετήσει κανείς τα μαρμάρινα τόξα που επιστέφουν τα δίλοβα παράθυρα του τρούλου της Παναγίας του Οσίου Λουκά²⁹, αν και στην περίπτωση αυτή οι μαρμάρινες πλάκες είναι πολύ λεπτές και τοποθετούνται στην τοιχοποιία μάλλον επενδυτικά με τη βοήθεια συνδέσμων, περίπου όπως οι αντίστοιχες πλάκες ορθομαρμάρωσης στο εσωτερικό βυζαντινών εκκλησιών³⁰. Αντίθετα, στα υστεροκομνηνεία παραδείγματα τα λίθινα στοιχεία είναι δομικά, με επιμέρους διαφοροποιήσεις στις κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες³¹.

Στοιχείο αξιοποιήσιμο για τον ακριβέστερο προσδιορισμό της χρονολόγησης των μνημείων του Σοφικού συνιστά, κατά τη γνώμη μου, η λαξευτή απομίμηση οδοντωτής ταινίας στα παράθυρα των Ταξιαρχών (Εικ. 20) και της Κοίμησης (Εικ. 14, 15). Η απόδοση πλίνθινων στοιχείων σε πωρόλιθο, λίθο ή μάρμαρο, στοιχείο σπάνιο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική εν γένει, αποτελεί ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα του εργαστηρίου της Γλαρέντζας³², του σπουδαιότερου οικοδομικού συνεργείου της 13ης εκατονταετίας στην Πελοπόννησο. Στο εν λόγω συνεργείο έχει αποδοθεί εύστοχα από τον Δημήτρη Αθανασούλη η κατασκευή ορισμένων από τις ωραιότερες εκκλησίες της εποχής αυτής, όπως η πρώτη φάση της Βλαχέρνας κοντά στην

Εικ. 22. Γαλάτσι, Όμορφη Εκκλησιά. Παράθυρο αψίδας νότιου παρεκκλησίου (2005).

Κυλλήνη³³ και οι δύο ερειπωμένοι ναοί στην Γκλάτσα³⁴. Στους ναούς αυτούς σε αρκετές περιπτώσεις οι κατακόρυφες πλίνθοι του πλινθοπερίκλειστου συστήματος

²⁹ Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 22-48, κυρίως 32-34, σχέδ. 2, εικ. 15, 32.

³⁰ Αντίστοιχα παραδείγματα σχολιάζει ο Χ. Μπούρας, με αφορμή τη δημοσίευση ενός παρόμοιου παραθύρου από το μουσείο Κορυτσάς, βλ. Χ. Μπούρας, «Νέο ανάγλυφο της Αναλήψεως του Αλεξάνδρου», *ΔΧΑΕΙΔ'* (1987-1988), 277-282.

³¹ Μνημονεύουμε, μεταξύ άλλων, τον ναό του Σωτήρα στην Άμφισσα [Μπούρας – Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 61-63] και τα καθολικά των μονών Σαγματά (στο ίδιο, 281-285) και Αγίου Νικολάου στα Καμπιά (στο ίδιο, 171-174). Για τη σταδιακή επικράτηση λαξευτών στοιχείων στα θυράια και τα φωτιστικά ανοίγματα, βλ. στο ίδιο, 423-427.

³² D. Athanasoulis, «The Triangle of Power, Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», *Viewing the Morea*, ό.π. (υποσημ. 2), 148-151. Ο ίδιος, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, ό.π. (υποσημ. 4), 512-514.

³³ Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, ό.π. (υποσημ. 4), 144-186. Βλ., επίσης, Papalexandrou, «The Architectural Layering of the History», ό.π. (υποσημ. 2), 35-39. Για την ενδεχόμενη ταύτιση της Βλαχέρνας με τη φημισμένη μονή της Santa Maria de Camina, γεγονός που προσδιορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τη χρονολόγηση της πρώτης φάσης του μνημείου στις αρχές της έβδομης δεκαετίας του 13ου αιώνα, βλ. N. Tsougarakis – Chr. Schabel, «Of burning monks, unidentified churches and the last Cistercian foundation in the East: Our Lady of Camina in the principality of Achaia», *Journal of Medieval History* 41/1 (2015), 60-87, ηλεκτρονική πρόσβαση: <http://dx.doi.org/10.1080/03044181.2014.979326>.

³⁴ Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, ό.π. (υποσημ. 4), 187-200 (Παναγία Γκλάτσας), 286-304 (Σωτήρας Γκλάτσας).

Εικ. 23. Μέρμιρακας, Κοίμηση της Θεοτόκου. Κεντρική αψίδα, λεπτομέρεια τοιχοποιίας (2012).

δομής αποδίδονταν λαξευτά στους πωρόλιθους και εν συνεχεία χρωματίζονταν στην απόχρωση των πλίνθων.

Μια ανάλογη λαξευτή απομίμηση μονής σειράς πλίνθων οριοθετεί διακοσμητικά το πώρινο πλαίσιο του δύλοβου παραθύρου της κύριας αψίδας στην εκκλησία του Σωτήρα στον Κάμπο Μεγάρων³⁵ (Εικ. 21), για την αναχρονολόγηση της οποίας λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα διατυπώθηκαν πειστικά επιχειρήματα σε πρόσφατη μονογραφία που επανεξετάζει κριτικά το σύνολο των μνημείων της περιοχής³⁶. Με παρόμοιο τρόπο αποδίδεται λαξευτά και η μονή περιβάλλουσα πλίνθος που οριοθετεί το παράθυρο του παρεκκλησίου της Όμορφης Εκκλησιάς στο Γαλάτσι (Εικ. 22),

προσφέροντας στέρεα ερείσματα για τη μετάθεση της χρονολόγησης του σπουδαίου αυτού αθηναϊκού μνημείου προς το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα³⁷.

³⁵ Στουφή-Πουλημένον, *Βυζαντινές εκκλησίες*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 58.

³⁶ Στο ίδιο, 129-159.

³⁷ Χρονολόγηση του σημαντικού αυτού μνημείου στον 13ο αιώνα υπαινίσσεται ο Στ. Μαμαλούκος με αφορμή τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα, βλ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου», ό.π. (υποσημ. 4), 127-139. Για το ίδιο θέμα, βλ. S. Kalopissi-Verti, «Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence», *Archaeology and the Crusades, Proceedings of the Round Table, Nicosia, 1 - February 2005*, επιμ. P. Edbury – S. Kalopissi-Verti, Αθήνα 2007, 18-23. Η ίδια, «Επιπτώσεις», ό.π. (υποσημ. 2), 77. Για τις αφομοιωμένες δυτικές επιδράσεις στον τρόπο διαμόρφωσης θυραίων ανοιγμάτων στον ναό της Όμορφης Εκκλησιάς, βλ. Mamaloukos, «Observations on the Doors and Windows», ό.π. (υποσημ. 18), 23-24, εικ. 30. Βλ., επίσης, Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση και την κατασκευή των

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τις λαξευτές απομιμήσεις οδοντωτών ταινιών, έχω υπόψη μου έναν μόνο ανάλογο παράδειγμα στην εκκλησία της Κοίμησης στον Μέρομπακα³⁸. Στην προκειμένη περίπτωση, η λαξευτή οδοντωτή ταινία οριοθετεί έναν περίτεχνο ρόδακα εντοιχισμένο στη νότια πλάγια όψη της κεντρικής αφίδας (Εικ. 23). Μια διαφοροποιημένη κάπως προσπάθεια λαξευτής απόδοσης οδοντωτού γείσου οριοθετεί το εξωράχιο του νότιου τριλόβου παραθύρου στον όροφο του νάρθηκα της Βλαχέρνας στην Ηλεία³⁹, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση τα πρότυπα του λιθοξόου θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στη δυτική αρχιτεκτονική παράδοση.

Η προσαρμογή των αγγείων στην τοιχοποιία των ναών του Σοφικού

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος προσαρμογής των σκυφίων στην τοιχοποιία των μνημείων του Σοφικού. Τα εφυαλωμένα κεραμικά σκεύη δεν εντοιχίζονται επενδυτικά στα πλίνθινα τμήματα αφιδωμάτων που πλαισιώνουν παράθυρα, όπως συμβαίνει συνήθως στα μνημεία της μέσης βυζαντινής περιόδου⁴⁰, αλλά επί υποδοχών ειδικά λαξευμένων επί

ανοιγμάτων των θυρών στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιστ. επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 115-126. Στην πρόσφατη μονογραφία του για τη βυζαντινή Αθήνα ο Χ. Μπούρας επισημαίνει τις δυσκολίες που ενέχει η ακριβής χρονολόγηση του συγκεκριμένου μνημείου λόγω του συνδυασμού στοιχείων της αρχιτεκτονικής του 12ου αιώνα και σταυροθολίων γοτθικής μορφής, βλ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσημ. 26), 154-157.

³⁸ Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 70-71. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, εικ. 200. Hadji-Minaglou, *L'église de la Dormition*, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. VIIg.

³⁹ Papalexandrou, «The Architectural Layering of the History», ό.π. (υποσημ. 2), εικ. 11.

⁴⁰ Για τις θέσεις και τους τρόπους εντοιχίσης σκυφίων στη βυζαντινή αρχιτεκτονική δεν έχει εκπονηθεί ειδική μελέτη. Για μια σχετικά αναλυτική πραγμάτευση του θέματος με αφορμή αντίστοιχα παραδείγματα στα υστεροβυζαντινά μνημεία της βορειοδυτικής Ελλάδος, βλ. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος* (διδασκαρική διατριβή), Καβάλα 1988, 95-116. Για το

των πώρινων πλαισίων των παραθύρων (Εικ. 15, 20). Με τον ίδιο τρόπο προσαρμίζονται τα πινάκια γύρω από τα τόξα των θυραίων ανοιγμάτων στα περισσότερα από τα μνημεία της περιοχής⁴¹ (Εικ. 13, 14, 20, 24).

Η συγκεκριμένη λεπτομέρεια αποκαλύπτει μια μαυριστική διάθεση στη χρήση των κεραμικών αγγείων, τα οποία δεν εξυπηρετούν πλέον κατασκευαστικές ανάγκες, όπως στην ώριμη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου, αλλά εντοιχίζονται στις όψεις των μνημείων για καθαρά διακοσμητικούς λόγους και ορισμένες φορές σε υπερβολικά μεγάλους αριθμούς, όπως λ.χ. στο παράδειγμα της εκκλησίας του Μέρομπακα⁴², θυμίζοντας τις περιπτώσεις των λεγόμενων *bacini* σε εκκλησίες του 13ου αιώνα στην Ιταλία και τη Σαρδηνία⁴³.

Με παρεμφερή τρόπο στερεώνονται τα αγγεία σε αρκετά ελλαδικά μνημεία που με σχετική ασφάλεια χρονολογούνται στον 13ο αιώνα. Μνημονεύουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις του Αγίου Γεωργίου στην

ίδιο θέμα, βλ., επίσης, Α. Η. S. Megaw, «Glazed Bowls in Byzantine Churches», *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), 145-162. Γ. Βελήνης, *Έρμηνεία του έξωτερικού διακόσμου στην βυζαντινή αρχιτεκτονική* (διδασκαρική διατριβή), Α', Θεσσαλονίκη 1984, 194-195, 269-270. Α. Yangaki, «Immured Vessels in Churches on Crete: Preliminary Observations on material from the Prefecture of Rethymnon», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013), 375-384.

⁴¹ Στους Ταξιάρχες, στην Αγία Τριάδα και στον Άγιο Αντώνιο. Η κατασκευαστική αυτή εκζήτηση επαναλαμβάνεται και στο δυτικό θυραίο άνοιγμα του ναΐσκου της Αγίας Παρασκευής, σε μικρή απόσταση νότια της μονής της Κοίμησης, κτίσμα που ο Αν. Ορλάνδος ενέταξε στον 17ο αιώνα, στο οποίο, ωστόσο, δεν αποκλείεται να λανθάνει μια παλαιότερη βυζαντινή οικοδομική φάση.

⁴² Γ. Νικολακόπουλος, *Έντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας*, III, *Τὰ κεραμικά της Παναγίας του Μέρομπακα της Ναυπλίας*, Αθήνα 1979. Α. Η. S. Megaw, «Zeuxipus Ware Again», *Recherches sur céramique byzantine*, ό.π. (υποσημ. 2), 263. G. D. Sanders, «An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth», *Hesperia* 56 (1987), 169. Ο ίδιος, «Three Peloponnesian Churches», ό.π. (υποσημ. 1), 89-199.

⁴³ Ο. Mazzucato, *I bacini a Roma e nel Lazio*, 1, Ρώμη 1973. Ο ίδιος, *I bacini a Roma e nel Lazio*, 2, Ρώμη 1976. G. Berti – L. Tangiorgi, *I bacini ceramici medievali delle chiese di Pisa*, Ρώμη 1981. Gr. Berti – L. Tongiorgi, «Aspetti della decorazione con ceramiche invetriate nella architettura bizantina», *Atti del XII Convegno internazionale della ceramica*, Albisola 1996, 25-35. M. Hobart, «Merchants, Monks, and Medieval Sardinian Architecture», *Studies in the Archaeology of the Medieval Mediterranean*, επιμ. J. G. Schryver, Leiden – Boston 2010, 93-114.

Εικ. 24. Σοφικό Κορινθίας, Ταξιάρχες. Δυτική όψη (2004).

Εικ. 25. Αίπεια Μεσσηνίας, Άγιος Γεώργιος. Νότιο αέτωμα εγκάρσιας σταυρικής κεραίας (2010).

Αίπεια Μεσσηνίας⁴⁴ (Εικ. 25) και του μικρού παρεκκλησίου στα βόρεια του ερειπωμένου σταυρεπίστεγου ναού του Αγίου Νικολάου στον ίδιο οικισμό⁴⁵. Παρόμοιες πρακτικές αναγνωρίζονται επίσης στον Σωτήρα Αλεποχωρίου Μεγαρίδας, μνημείο που τοποθετείται λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα⁴⁶.

⁴⁴ Ι. Σταμπολτζής, «Παρατηρήσεις επί τριών χριστιανικών ναών της Μεσσηνίας», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975)*, Β΄, Αθήνα 1976-1978, 270-271. Küpper, *Dachtranseptkirche*, ό.π. (υποσημ. 10), ΙΙ, 34. Bouras, «The Impact», ό.π. (υποσημ. 2), 250. Μ. Κάππας, «Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500», *Χριστιανική Μεσσηνία, Μνημεία και Ιστορία της Γεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 244.

⁴⁵ Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Γεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990, 214-232. Küpper, *Dachtranseptkirche*, ό.π. (υποσημ. 10), ΙΙ, 35. H. Grossman, *Building Identity: Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2004, 53-58. Κάππας, «Εκκλησίες», ό.π. (υποσημ. 44), 244.

⁴⁶ Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρος κοντά στο Άλε-*

Η προσαρμογή των σκυφίων επί υποδοχών λαξευμένων στα λίθινα τμήματα της τοιχοποιίας συνιστά, καθώς φαίνεται, ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελλαδικής αρχιτεκτονικής της 13ης εκατονταετίας, προσφέροντας ένα σχετικά ασφαλές στοιχείο στην προσπάθεια διάκρισης των εκκλησιών του 12ου από εκείνες του 13ου αιώνα⁴⁷. Έτσι, ορισμένα μνημεία που τοποθετούνταν επισφαλώς στα τέλη της 12ης εκατονταετίας, όπως η Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα⁴⁸, η Παναγία του Βαραμπά⁴⁹ και η Μεταμόρφωση στα Ταρσινά⁵⁰, για να μνημονεύσω μόνο τα σημαντικότερα, θα πρέπει μάλλον να προσγραφούν στη μνημειακή παραγωγή του επόμενου αιώνα. Στους

ποχώρι της Μεγαρίδος, Αθήνα 1978, κυρίως 5-10. Küpper, *Dachtranseptkirche*, ό.π. (υποσημ. 10), ΙΙ, 140.

⁴⁷ Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 69 σημ. 28.

⁴⁸ Μπούρας – Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), 55-57.

⁴⁹ Στο ίδιο, 226-227.

⁵⁰ Στο ίδιο, 312-313.

Εικ. 26. Γαλάτσι Αττικής, Όμορφη Εκκλησιά. Δίλοβο παράθυρο νότιου σταυρικού σκέλους (2005).

ναούς αυτούς, η μετάθεση της χρονολόγησης των οποίων έχει επιχειρηθεί, κάπως διακριτικά, τα τελευταία χρόνια⁵¹, τα αγγεία προσαρμόζονται σε υποδοχές λαξευμένες πάνω στους πωρόλιθους. Με παρόμοιο τρόπο έχουν εντοιχιστεί τα σκυφία και στην Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι, για τη χρονολόγηση της οποίας προς τα τέλη του 13ου αιώνα έχει ήδη γίνει λόγος παραπάνω⁵² τρεις εσοχές για τη στερέωση ισάριθμων σκυφίων διακρίνονται πάνω από το δίλοβο παράθυρο του νότιου σταυρικού σκέλους του κυρίου ναού (Εικ. 26) και μία στο παράθυρο της αψίδας του, ενώ από μία κούπα είχε προσαρμοστεί στο υπέρθυρο της τοιχιμένης νότιας θύρας και στο μονόλοβο παράθυρο της αψίδας του παρεκκλησίου (Εικ. 22).

⁵¹ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάργου», ό.π. (υποσημ. 4), 127-140. Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 67-71.

⁵² Βλ. ό.π. (υποσημ. 37).

Η τοιχοποιία των μνημείων του Σοφικού. Επιμέρους χαρακτηριστικά

Τη στενή σχέση ανάμεσα στα πέντε εξεταζόμενα μνημεία του Σοφικού επιβεβαιώνει και η εφαρμοζόμενη σε αυτά τοιχοποιία, η οποία συνίσταται από ημιλαξευμένους λίθους σε οριζόντιες στρώσεις. Στους κατακόρυφους αρμούς παρεμβάλλονται τεμάχια πλίνθων σε οριζόντια διάταξη. Στις γωνίες γίνεται χρήση καλολαξευμένων λίθων μεγαλύτερων διαστάσεων, ενώ το πλινθοπερίκλειστο σύστημα εφαρμόζεται επιλεκτικά μόνο στον τρούλο των Ταξιαρχών (Εικ. 16). Οι υποδοχές για την στερέωση των ικριωμάτων παραμένουν εμφανείς αποκαλύπτοντας τις οικοδομικές τους ζώνες. Πανομοιότυπη είναι η τοιχοποιία και στον ερειπωμένο ναό που εντοπίστηκε πρόσφατα σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του Αγίου Αντωνίου. Πρόκειται για κτήριο με διαστάσεις παρόμοιες με τον ναό των Ταξιαρχών, πιθανώς του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο⁵³, η ανέγερση του οποίου ίσως συνδέεται με τη δράση του οικοδομικού συνεργείου της περιοχής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος που αξιοποιούνται στα εξεταζόμενα μνημεία παλιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, αρχαία, παλαιοχριστιανικά ή και μεσοβυζαντινά⁵⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις εντοιχίζονται στην τοιχοποιία με καθαρά διακοσμητική διάθεση, όπως συμβαίνει λ.χ. με το παλαιοχριστιανικό επίκρανο που επιστέφει το δίλοβο παράθυρο της αψίδας των Ταξιαρχών, ή με το σύγχρονό του ενεπίγραφο επίθημα που έχει εντοιχιστεί στα δυτικά του τόξου του νότιου θυραίου ανοίγματος της Κοίμησης. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις εξυπηρετούν και πρακτικές ανάγκες, όπως συμβαίνει λ.χ. με τα δύο ζεύγη των ιωνικών κιονοκράνων που επιστέφουν τους κίονες των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της περιοχής, ή με το παλαιοχριστιανικό επίθημα που επέχει θέση ποδιάς στο νότιο παράθυρο της Κοίμησης.

⁵³ Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 71.

⁵⁴ Για τις πρακτικές και τις ιδεολογικές προεκτάσεις της εντοιχισής συλημάτων στις όψεις βυζαντινών κτηρίων, βλ. M. Greenhalg, *Marble Past, Monumental Present. Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, Leiden – Boston 2009. Βλ., επίσης, το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του G. Sanders, «William of Moerbeke's Church at Merbakas», ό.π. (υποσημ. 1).

Spolia είναι και τα περισσότερα επιθήματα καθώς και οι διαχωριστικοί κιονίσκοι των δίλοβων παραθύρων στα δύο μεγαλύτερα μνημεία της περιοχής, ενώ ποικιλία συλημάτων έχει χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του οκτάπλευρου τρούλου του ναού της Κοιμήσης (Εικ. 3). Από τους πεσσίσκους που τονίζουν τις ακμές του τυμπάνου, δύο μόνο είναι μαρμάρινοι, ο ένας παλαιοχριστιανικός και ο άλλος μεσοβυζαντινός. Οι υπόλοιποι είναι πώρινοι, χωρίς διακόσμηση, λαξευμένοι κατά τη φάση οικοδόμησης του κτηρίου. Πέντε από τα επίκρανα είναι μαρμάρινα με ανάγλυφο διάκοσμο, τυπικό σε ανάλογα έργα μεσοβυζαντινών χρόνων, ενώ στο ένα από αυτά ο διάκοσμος επεκτείνεται και στις πλάγιες όψεις του καθιστώντας πιθανή την προέλευσή του από ένα μεσοβυζαντινό προσκνητάρι. Ακόμη και στον άρτιο συνθετικά και κατασκευαστικά τρούλο των Ταξιαρχών ένας από τους κιονίσκους που διαρθρώνουν τις ακμές του τυμπάνου δεν είναι κτιστός –όπως οι υπόλοιποι επτά– αλλά μαρμάρινος μονολιθικός, πιθανώς παλαιοχριστιανικών χρόνων, ενδομημένος στη γωνιακή εσοχή⁵⁵. Η ευρεία χρήση συλημάτων στα δύο σημαντικότερα μνημεία της περιοχής υποδηλώνει πιθανότατα την απουσία ενός εξειδικευμένου μαρμαρογλύπτη από το οικοδομικό συνεργείο του Σοφικού, μιας και κανένα από τα σωζόμενα γλυπτά δεν φαίνεται να είναι σύγχρονο με την οικοδόμηση των υπό εξέταση κτηρίων. Στενές ομοιότητες με τον τρούλο της Κοιμήσης (Εικ. 3) παρουσιάζει και ο τρούλος της αδημοσίευτης κοιμητηριακής εκκλησίας του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο μικρό χωριό του Αργολικού (πρώην Κούτζι), που θα πρέπει να χρονολογηθεί λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα και ίσως να αποδοθεί στη δράση του ίδιου οικοδομικού συνεργείου⁵⁶ (Εικ. 27).

Από την κεράμωση των μνημείων του Σοφικού αυθεντικά στοιχεία διατηρούνταν μέχρι πρόσφατα μόνο στον τρούλο του ναού της Κοιμήσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζαν ορισμένες κοίλες κεραμίδες, που

ανά δύο επέστεφαν τις καμπύλες απολήξεις των πλευρών του τυμπάνου (Εικ. 3). Οι κάτω παρειές τους ήταν ειδικά επεξεργασμένες, πριν από την όπτηση, έτσι που να δίνουν την εντύπωση λοξότμητου γείσου⁵⁷.

Την απόδοση των εξεταζόμενων μνημείων στη δράση ενός έμπειρου οικοδομικού συνεργείου ενισχύει, τέλος, ένα ακόμη κατασκευαστικό στοιχείο, την σπανιότητα του οποίου επεσήμανε πρώτος ο Αν. Ορλάνδος. Στους δύο δικιόνιους ναούς της περιοχής τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με αξονικά διατεταγμένες τεταρτοκυλινδρικές καμάρες⁵⁸ (Εικ. 1, 2). Η ιδιότυπη αυτή λύση οφείλεται, όπως εύστοχα κατέδειξε ο Στ. Μαμαλούκος⁵⁹, στην προσπάθεια για επίτευξη ισούψων ανοιγμάτων επικοινωνίας μεταξύ

⁵⁷ Βάσει των αυθεντικών ακριανών κεραμιδιών κατασκευάστηκαν αντίγραφα που χρησιμοποιήθηκαν κατά την πρόσφατη επικεράμωση των γείσων του τρούλου.

⁵⁸ Ορλάνδος, «Ναοὶ Ἀνατολικῆς Κορινθίας», ό.π. (υποσημ. 5), 60, εικ. 8, 21. Μπούρας – Μπούρας, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 361.

⁵⁹ Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδῶν εγγεγραμμένων ναῶν της Ελλάδος», *ΔΧΑΕ* ΙΔ' (1987-1988), 189-204, κυρίως 202. Για το ίδιο θέμα, βλ., επίσης, Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναῶν», ό.π. (υποσημ. 4), σημ. 31, όπου προστίθεται ένα ακόμη παρόμοιο παράδειγμα, ο ναός του Αγίου Νικολάου στη Μαγούλα της Σάρτης. Αλληλοτομία τόξων και ημικυλινδρικών καμαρών, προκειμένου να διευρυνθούν τα ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ δυτικῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων και αντίστοιχον σταυρικού σκέλους, διαπιστώνεται και στον ναό του Αγίου Ιωάννη Κέριας στη Μέσα Μάνη. Ο συγκεκριμένος σταυροειδῆς εγγεγραμμένος ναός, της παραλλαγῆς του ημισύνθετου τετρακίονιου, έχει χρονολογηθεί στον 13ο αῖωνα, βλ. σχετικά Μέξια, *Βυζαντινὴ ναοδομία στην Πελοπόννησο*, ό.π. (υποσημ. 28), Β', 115-118, όπου και συγκέντρωση της παλαιότερης βιβλιογραφίας. Ωστόσο, επιμέρους μορφολογικά στοιχεία, και κυρίως ο τρόπος εφαρμογῆς της τεχνικῆς της κρυμμένης πλίνθου σε ορισμένα από τα τόξα των φωτιστικῶν και των θυραίων ανοιγμάτων, συνδέουν τον ναό της Κέριας με μια ομάδα μανιάτικων εκκλησιῶν του επόμενου αῖωνα (Σωτήρας Λαγκάδας, Σωτήρας Οιτύλου, Άγιος Γεώργιος Βοσινιάνικων, γ' οικοδομική φάση Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα) καθιστώντας πιθανότερη τη χρονολόγηση του μνημείου περί τα μέσα του 14ου αῖωνα, βλ. Μ. Kappas, «Cultural Exchange between East and West in the Late-Fourteenth-Century Mani: The Soterias Church in Langada and a group of related monuments», R. Ousterhout – D. Borbonus – E. Dumser (επιμ.), *Against Gravity: Building Practices in the Pre-Industrial World (Philadelphia, 20-22 March 2015)*, Center for Ancient Studies, University of Pennsylvania. Philadelphia 2016, 1-33, βλ. και http://www.sas.upenn.edu/ancient/Kappas_AGAINST_GRAVITY_red.pdf.

⁵⁵ Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναῶν», ό.π. (υποσημ. 4), 71 σημ. 34.

⁵⁶ Το μνημείο παραμένει αδημοσίευτο. Για απλή αναφορά, βλ. Π. Σαραντάκης, *Αργολίδα, Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια της. Ευλαβικό προσκύνημα σε τόπους ιερούς*, Αθήνα 2007, 63. Βλ., επίσης, Δ. Αθανασούλης, «Σημείωμα για την αργολική βυζαντινή αρχιτεκτονική», Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου (επιστ. επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας, κατάλογος*, Αθήνα 2016, 125-145.

Εικ. 27. Αργολικό Αργολίδας, Ευαγγελίστρια. Άποψη του ναού από τα βορειοανατολικά (2009).

γωνιακών διαμερισμάτων και σταυρικών σκελών. Η ευρηματική αυτή λύση έχει εφαρμοστεί με παρόμοιο τρόπο μόνο στο καθολικό της παλαιάς μονής Φανερωμένης Χιλιομοδίου⁶⁰, κτίσμα το οποίο εγγράφεται στην οικοδομική δραστηριότητα της Κορινθίας κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και παρουσιάζει στενές αναλογίες με τις εκκλησίες του Σοφικού.

Συμπεράσματα

Στόχος της ανάλυσης που προηγήθηκε ήταν να αναδειχθεί η στενή σχέση των μνημείων της περιοχής του Σοφικού βάσει μιας σειράς σπάνιων κατασκευαστικών λεπτομερειών που δύσκολα θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο πιστής μίμησης από κάποιον εξωτερικό παρατηρητή, χωρίς άμεση συμμετοχή στο στάδιο της κατασκευής.

Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση των εξεταζόμενων

μνημείων εντός του 13ου αιώνα και μάλλον προς τα μέσα του, αυτή βασίστηκε κυρίως σε ορισμένες ιδιότυπες μορφολογικές λεπτομέρειες, όπως λ.χ. ο τρόπος προσαρμογής των αγγείων στις όψεις τους, η μορφή των μονολιθικών τοξωτών επιστέψεων, με τις λαξευτές οδοντωτές ταινίες ή ο τρόπος κατασκευής των παραθύρων τους, λεπτομέρειες που αποκαλύπτουν την ευρηματικότητα και την πρωτοτυπία που χαρακτήριζε τους επικεφαλής του οικοδομικού συνεργείου της περιοχής. *Terminus ante quem* για τον χρονικό επαναπροσδιορισμό των ναών του Σοφικού παρέχουν και οι σωζόμενες τοιχογραφίες σε δύο από τα εξεταζόμενα μνημεία, στην Αγία Τριάδα και την Υπαπαντή, φιλοτεχνημένες γύρω στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα⁶¹. Εάν επιχειρούσαμε, τέλος, μια προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης των υπό εξέταση μνημείων, στην αφετηρία της δράσης του οικοδομικού

⁶⁰ Ορλάνδος, «Ναοὶ Ἀνατολικῆς Κορινθίας», ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 36. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Τερὰ Μονὴ Παναγίας Φανερωμένης Χιλιομοδίου*, Αθήνα 1996.

⁶¹ Για την Αγία Τριάδα, βλ. Ορλάνδος, «Ναοὶ Ἀνατολικῆς Κορινθίας», ό.π. (υποσημ. 5), 76-80. Για την Υπαπαντή, βλ. Κάππας – Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών», ό.π. (υποσημ. 4), 62, εικ. 3, 4. L. Fundic – M. Kappas, «Stauroproskynēsis: An Iconographic Theme and Its Context», *ΔΧΑΕ ΔΔ'* (2013), 141-156.

συνεργείου της περιοχής θα τοποθετούσαμε τον ναό των Ταξιαρχών και ακολούθως την εκκλησία της Κοίμησης. Οι τρεις μικρότεροι ναοί της περιοχής, στους οποίους παρατηρείται μια σταδιακή απλοποίηση των κατασκευαστικών κατακτήσεων του εργαστηρίου, φαίνεται ότι έπονται χρονολογικά και ίσως ανήκουν στην παραγωγή μιας επόμενης γενιάς οικοδόμων, λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα.

Η απάντηση, λοιπόν, στο αρχικό ερώτημα που θέσαμε –κατά πόσο δηλαδή η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας συνιστά το τέλος του αρχιτεκτονικού ρεύματος που προσδιορίζεται με τον όρο «ελλαδική σχολή»–, είναι αρνητική.

Η επανεξέταση των απειράριθμων μνημείων της Πελοποννήσου υπό το πρίσμα των νέων δεδομένων αποκαλύπτει σταδιακά ότι οι Μοραίτες του 13ου αιώνα, όπως ακριβώς φιλοτέχνησαν δεκάδες ζωγραφικά σύνολα⁶² που βάσει επιγραφικών μαρτυριών τοποθετούνται με ασφάλεια εντός της 13ης εκατονταετίας, κατά τον ίδιο τρόπο οι ίδιοι άνθρωποι συνέχισαν να οικοδομούν εκκλησίες, βασισμένοι κυρίως στη γηγενή βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση, αφομοιώνοντας, επιλεκτικά, ορισμένα μόνο από τα καινοφανή στην περιοχή τους στοιχεία της δυτικής αρχιτεκτονικής⁶³.

⁶² Μ. Χατζηδάκης, «Η μνημειακή ζωγραφική στην Ελλάδα, Ποσοτικές προσεγγίσεις», ΠΑΕ 56 (1981), 380-390. Χρ. Μαλτέζου, «Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα, Ιστορική Εισαγωγή», ΔΧΑΕ ΚΑ΄ (2000), 9-16. Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις», ό.π. (υποσημ. 2), 63-81.

⁶³ Ειδικά για τα μνημεία εκείνα στα οποία συνδυάζονται

Ο επαναπροσδιορισμός της χρονολόγησης των μνημείων του Σοφικού γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα προσφέρει τη δική του μαρτυρία για τη συνέχιση της οικοδομικής δραστηριότητας των βυζαντινών μαστών εντός της λατινοκρατούμενης Πελοποννήσου. Αρχίζει, λοιπόν, να διαφαίνεται ότι η πλούσια οικοδομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στη Λακωνία μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας το 1262 –στην οποία κυριαρχούν τα στοιχεία της λεγόμενης «ελλαδικής σχολής»– δεν συνιστά φαινόμενο αναβίωσης μετά από έξι δεκαετίες απραξίας αλλά φαινόμενο αδιάσπαστης συνέχειας, παρά τις ριζικές γεωπολιτικές μεταβολές που επέφερε η εγκατάσταση των δυτικών Σταυροφόρων στον Μοριά.

δημιουργικά στοιχεία τόσο από τη γηγενή βυζαντινή οικοδομική παράδοση όσο και από την καινοφανή στην Πελοπόννησο δυτική αρχιτεκτονική, βλ. Η. Grossman, *Building Identity: Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2004. Η ίδια, «Syncretism Made Concrete: The Case for a Hybrid Moreote Architecture in post 4th Crusade Greece», *Archaeology in Architecture, Studies of Cecil Striker*, Mainz 2005, 65-73. Κάππας, «Οι Φράγκοι στη Μεσσηνία», ό.π. (υποσημ. 17), 139-163. Ο ίδιος, «Εκκλησίες», ό.π. (υποσημ. 44), 240-244, 249. R. Ousterhout, «Architecture and Cultural Identity in the Eastern Mediterranean», Μ. Borgolte – Β. Schneidmüller (επιμ.), *Hybrid Cultures in Medieval Europe, Papers and Workshops of an International Spring School*, Βερολίνο 2010, 270-272. Papalexandrou, «The Architectural Layering of History», ό.π. (υποσημ. 2), 23-54. Athanasoulis, «The Triangle of Power», ό.π. (υποσημ. 32), 142-151.

Προέλευση εικόνων

Αρχείο Μιχάλη Κάππα.

Michalis Kappas

A BYZANTINE WORKSHOP OF MASONS IN THE REGION OF SOFIKO, KORINTHIA

In the large village of Sofiko, Korinthia, an exceptionally interesting group of monuments survives which can shed light on the thorny issue of distinguishing 13th from

12th-century architectural elements. The group consists of at least five churches on the outskirts of the village: the church of the Dormition (*Koimēsē*), the katholikon

of a small monastery, and the church of the Archangels (*Taxiarches*) at the site of Larisi belong typologically to the two-columned variant of the cross-in-square church. The churches of St Anthony (Agios Antonios) and the Hypapantē, single-naved cross-in-square churches with cross-arms of unequal length, have been extensively repaired during their centuries-long history; the church of the Holy Trinity (Agia Triada), a cross-vaulted church belonging to category A1 according to A. Orlandos's grouping, survives in superb condition. Of the five monuments in Sofiko, the *Koimēsē* and the *Taxiarches* are included in the corpus of 12th-century churches compiled by Charalambos Bouras and Laskarina Boura.

In a recent publication by Giorgos Fousteris in collaboration with the author, the dating of the churches of Agios Antonios and the Hypapantē was redefined, the dating of the *Koimēsē* and the *Taxiarches* was shifted from the late 12th century to about the mid-13th, and most significantly, it is proposed to attribute most of the monuments in the region to the activity of a local workshop of masons within a timeframe of one or two generations. This article aims at a more thorough presentation of those construction and morphological elements which document the close relations among this particular monumental group and support its dating to the 13th century.

Individual morphological elements are examined in the construction of domes, windows and pseudo-windows, and in the way ceramic vessels are immured on the façades of the churches in the region with comparisons to other monuments from southern Greece.

The most interesting construction detail is found in the way the single-lobed and double-light windows were formed in the monuments of Sofiko; though they were arched on their exterior, they were transformed into a rectangle on their interior using an unusual solution. This was achieved as follows: just behind the windows' arches, thin stone or limestone slabs were set vertically to seal the curved sections of the lobes. The lintels on the inner face of the openings were formed by horizontally-set slabs at the arches' springline, so that the windows ultimately assumed a rectangular shape on the interior of the church.

This peculiar solution seems to have appeared in the Helladic region after the end of the 12th century, dictated by an effort to simplify the means of adjusting window partitions. Specifically, the case of the monuments in Sofiko constitutes –based on the published material– the most sophisticated version of comparable adaptations, something which made them particularly difficult to replicate faithfully, which in turn strengthens the possibility of attributing all of the monuments in the region to the activity of the same group of masons.

A *terminus ante quem* for the chronological redefinition of the Sofiko churches is also provided by the surviving wall paintings in two of the monuments considered here, Agia Triada and Hypapantē, which were painted near the middle or in the third quarter of the 13th century. Finally, if we endeavor a chronological ordering of the monuments under examination, we would place the church of the *Taxiarches* at the start of the workshop's activity in the region, followed by the church of the Dormition (*Koimēsē*). The region's three smaller churches, on which a gradual simplification of construction achievements by the workshop may be observed, appear to follow the first two chronologically. They may belong to the production of the next generation of masons shortly after the mid-13th century.

The re-dating of the monuments in Sofiko to around the mid-13th century provides its own testimony to continued building activity by Byzantine craftsmen in the Latin-ruled Peloponnese. It thus is gradually becoming evident that the abundant building activity which developed in Lakonia after the restoration of Byzantine rule in 1262 –in which the elements of the so-called “Helladic School” predominate– was not a revivalist phenomenon following six decades of inactivity, but rather one of uninterrupted continuity, despite the radical geopolitical changes brought about by the establishment of western Crusaders in the Morea.

Dr. Archaeologist,
Ephorate of Antiquities of Messenia
mgkappa@yahoo.gr